

Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж.

**ПАРЕМИЯЛЫК ПРОПОЗИЦИЯНЫН ДҮЙНӨНҮН КОГНИТИВДИК-ТИЛДИК
СҮРӨТҮНДӨГҮ ОРДУ**

Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж.

**МЕСТО ПАРЕМИЙНЫХ ПРОПОЗИЦИЙ В КОГНИТИВНО-ЯЗЫКОВОЙ
КАРТИНЕ МИРА**

S.M. Amiraliev, S.Zh. Turgunbaeva

**LOCATION OF PARUMIUM PROPOSITIONS IN COGNITIVE-LANGUAGE
PICTURE OF THE WORLD**

УДК: 81.81.367

Макаланын максаты болуп “дүйнө сүрөтү”, “дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү”, “дүйнөнүн тилдик сүрөтү”, алардын кыргыз тилин пайдалануучулардын менталдык аң-сезиминдеги кызматын жана ордун аныктоо саналат. Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө караганда кенен жана бай экендиги, этностук дүйнө сүрөтү өз кучагына жекече, тайпалык, улуттук, идеологиялык, философиялык ж.б. көп түрдүү дүйнө сүрөттөрүн камтый алгандыгы көсөтүлдү. Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтүндө пропозициянын өзгөчө орду бар. Макалада логика менен тил илиминдеги пропозиция түшүнүгүнүн маани-маңызы аныкталат, анын негизги касиеттери жана типтүү белгилери мүнөздөмөгө алынат. Макалалада логика менен тил илиминдеги пропозиция түшүнүгүнүн маани-маңызы аныкталат, анын негизги касиеттери жана типтүү белгилери мүнөздөмөгө алынат. Макалалада логика менен тил илиминдеги пропозиция түшүнүгүнүн маани-маңызы аныкталат, анын негизги касиеттери жана типтүү белгилери мүнөздөмөгө алынат. Макалалада логика менен тил илиминдеги пропозиция түшүнүгүнүн маани-маңызы аныкталат, анын негизги касиеттери жана типтүү белгилери мүнөздөмөгө алынат. Макалалада логика менен тил илиминдеги пропозиция түшүнүгүнүн маани-маңызы аныкталат, анын негизги касиеттери жана типтүү белгилери мүнөздөмөгө алынат.

Негизги сөздөр: пропозиция, инвариант жана вариант, паремия, фрейм, параллелдүүлүк, императив, объект, субъект.

Целью статьи является определение понятий «картина мира», «когнитивная картина мира», «языковая картина мира», их роли и места в ментальном сознании носителей кыргызского языка. Показано, что когнитивная картина мира шире и богаче языковой картины мира и что картина мира этноса включает в себя многообразные типы картин мира – индивидуальные, групповые, этнические, идеологические, философские и т.д. В когнитивной картине мира особое место занимает пропозиция. В статье определяется сущность понятия пропозиции в логике и языкознании, характеризуются его основные свойства и типичные признаки. На примере пословично-поговорочных изречений описываются способы варьирования и трансформирования пропозициональной семантики предложений. В качестве основы пропозициональной семантики рассматривается модель C + П, обобщенно отражающая многообразные типы вариантов и трансформаций пропозиционально-языковых выражений и во всех случаях сохраняющая инвариантный каркас, состоящий из субъекта, предиката и объекта.

Ключевые слова: пропозиция, инвариант и вариант, паремия, фрейм, параллелизм, императив, объект, субъект.

The aim of the article is to define the notions of "picture of the world", "cognitive picture of the world", "language picture of the world", their role and place in the mental consciousness

of the carriers of the Kyrgyz language. It is shown that the cognitive picture of the world is broader and richer than the linguistic picture of the world, and that the picture of the world of ethnos includes diverse types of pictures of the world - individual, group, ethnic, ideological, philosophical, etc. A special place in the cognitive picture of the world is the proposition. The essence of the concept of proposition in logic and linguistics is defined in the article, its basic properties and typical features are characterized. Using the example of proverbial admonitions, ways of varying and transforming the propositional semantics of sentences are described. As the basis of propositional semantics, the C + П model is considered that generically reflects the diverse types of variants and transformations of verbal-linguistic expressions and in all cases preserves the invariant framework consisting of the subject, the predicate and the object.

Key words: proposition, invariant and variant, paremia, frame, parallelism, imperative, object, subject.

Дүйнө сүрөтү – гносеологиялык түшүнүк. Ал илимдин түрдүү тармактарында колдонулат. Аны көбүнчө чөйрө жана дүйнө жөнүндөгү билимдердин жыйындысы катары аныкташат. Дүйнө сүрөтү жеке адамдын, социалдык топтун, жалпы коомдун аң сезиминде пайда болот жана жашайт. Дүйнө сүрөтү эки жол менен калыптанат: 1) сезүү органдарынын жардамы менен (абстракттуу ой жүгүртүүнүн негизинде); 2) ошондой эле аң-сезимдеги концептосферанын туунду белгилерде чагылдырылышы аркылуу пайда болот. Биринчи жол аркылуу дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү, экинчи жол аркылуу дүйнөнүн тилдик сүрөтү жаралат. Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү көрүү, угуу, жыт алуу, даамдоо, дене жана дене мүчөлөрүнүн туюусу (ысык-суук, катуу-жумшак ж.б.), ойлоо (анализдөө, синтездөө, жалпылоо, окшоштуруу, айырмалоо ж.б.) аркылуу комплекстүү калыптанган билимдерди айтышат. Бул билимдер билип-таануунун (когнициянын) негизинде жыйналат жана жалпы концептосфераны түзөт. Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү – бул бар чөйрөнүн аң-сезимдеги элестери, издери. Бул элестер жеке адамдын жана коомдун ойтуюмунда калыптанат да, чөйрөнү сезүү органдары аркылуу түздөн-түз эмпирикалык түрдө жана агайын ой жүгүртүү процессинде чагылдырылышынын натыйжасы катары каралат.

Ал эми дүйнө сүрөтүнүн туунду формасы тилдик каражаттар аркылуу уюшат. Тилдик каражаттар аң-сезимдеги элестердин калыбы катары кызмат кылат. Алар материалдык мүнөздө дүйнөнүн когнитивдик сүрөтүн шөкөттөйт, жөнөкөйлөтүп, түшүнүүгө,

түшүндүрүүгө ылайыктап сыртка чыгарат. Когнитивдик сүрөт «ичте», аң-сезимде болсо, тилдик сүрөт “сыртта”, тилдик белгилерде жашайт. Тилдик белгилерде бардык маалыматтар берилет. Алардын булактары өтө көп: фольклор, диний, нравалык, укуктук ж.б. нормалар, канундар; окуу китептериндеги маалыматтар, прессадагы информациялар, көркөм адабияттар, илимий эмгектер ж.б. Бирок тилдик маалыматтар когнитивдик маалыматтарга караганда жардыраак [1, 24-27-б.; 2, 7-б.; 3, 31-б.; 4, 29-б].

Ошентип, жеке адамдын, социалдык топтун, коомдун аң-сезиминдеги дүйнө сүрөтүн эки түргө ажыратууга болот: 1) дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү 2) дүйнөнүн тилдик сүрөтү. Когнитивдик дүйнө сүрөтү бар чөйрөнү түздөн-түз чагылдыруудан пайда болот, көп түрдүү, татаал түзүлүштө. Аны тилдик каражаттар менен толук берүүгө болбойт. Тилдик дүйнө сүрөтү туунду мүнөздө, ал аң-сезимдеги когнитивдик сүрөттүн туунду белгилеринин системасы катары кызмат кылат. Тилдеги тыбыштар, морфемалар, сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр, тексттер – белгилер. Булар когницияны «тыштоо», материалдаштыруу же репрезентациялоо үчүн кызмат кылат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү ортомчу системалар аркылуу бар чөйрөнү чагылдырат. Мында аң-сезим менен бар чөйрөнүн аралыгында ортомчу каражаттар милдеттүү түрдө болот. Бул ортомчу каражаттарга вербалдык системалар, Интернет ресурстары, телекөрсөтүү, көркөм чыгармалар, окуу китептери ж.б. кирет.

Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү менен тилдик сүрөтү жаралуу булактары, түрлөнүшү, татаалдыгы, көлөмү боюнча ажырым касиетке ээ болгону менен, көп учурда булардын арасынан кескин чийин, сызык өткөрүүгө болбойт. Алар туташып, бирин-бири колдоп, кубаттап, тыгыз толуктап турат. Ошондуктан биз дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтү жөнүндө көбүрөөк сөз кылабыз. Бул багыт биздин изилдөөнүн максатына шайкеш келет.

Дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүнүн түзүлүшү кандай? Ал кандай компоненттерден, түзүүчүлөрдөн турат? Биз жогоруда дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү жөнүндө сөз кылганда концептосфера терминин колдонууга мажбур болдук. Анткени концептосфера менен когнитивдик дүйнө сүрөтү - ирегелеш, тутумдаш, бири-бирисиз жашабаган түшүнүктөр. Концептосфера - жеке адамдын, социалдык топтун же коомдун когнитивтик ой-туюмундагы маалыматтык база, аң-сезиминин уюткусу жана пайдубалы. Концептосферада когнитивдик дүйнө сүрөтү да концепттерден түзүлөт. Демек, концепт – лингвокогнитологиялык түшүнүк, бул илимий тармактын көрөңгөлүү категориясы. Концепт бир эле лингвокогнитологияга таандык эмес. Бул термин антропоцентристтик лингвистиканын башка тармактарында да арбын колдонулдук. Аны категория катары лингвомаданият таануу, лингвоконцептология, менталингвистика, лингвоэтномаданият таануу, лингвопсихология ж.б. илимий тармактарда колдонуп жүрүшөт.

Концепт категориясынын түзүүчүлөрү болуп, элес, түшүнүк, схема, инсайт, фрейм, скрипт, суперконцепт, гештальт ж.б. эсептелинет. Бул системада пропозиция концепт катары өзгөчө мааниге ээ.

Пропозиция - семантикалык инварианттын бир түрү. Ал сүйлөм, айтымдарга гана тиешелүү. Пропозиция сүйлөмдүн парадигмаларына мүнөздүү. **Сүйлөмдөгү, анын трансформаларындагы модалдык жана коммуникативдик парадигмалардын бардык мүчөлөрүнө тиешелүү жалпы семантикалык инвариантты пропозиция дешет.**

Бул термин илимге латын тилинен кирген. *Propositio* «пикир, сүйлөм» сөзү латынчадан англис, француз жана башка тилдерге кирип, өзүнчө илимий зарыл түшүнүк катары таркаган. Пропозиция термини алгач «ой» + «сүйлөм» комбинациясын туюнткан [5, 451-б.]. Азыр пропозиция субъективдүү өзгөрүүлөргө баш ийбеген туруктуу ойдун, пикирдин аталышын билдирет.

Мисал үчүн бир этноменталдык кыргызча императивди келтирели: *Эңкейгенге эңкей*. Бул таркалган нравалык-нормативдик талап. Анын маани-маңызы жалпы кыргызга маалым. Бул фразанын субъекти да, предикаты да буйрук ыңгайдын формасында жайгашкан. *Эңкей* этиши синтетикалык мазмунга ээ. Ал буйрукту да, буйрукту угуучуну, аткаруучуну да билгизет.

Ар кандай эле угуучу жана аткаруучу бул императивдин субъекти боло алат. Буйрук формадагы этиш бардык адресаттарды жалпылайт. Ал көптүк маанини да, жеке маанини да камтыйт. Жагдайга карата, угуучунун санына жараша конкреттүү мазмунга ээ болот. Мында адресанттын да позициясы берилип жатат. Сүйлөөчү тажрыйбалуу ишеним туудура турган, кеңеш бере ала турган жак болуу керек. Сүйлөөчүнүн тилдик тажрыйбасы, ойкампасынын байлыгы, жагдай жана башка факторлор ушул формуланы гана тандоого жана колдонууга алып келди. Башка шарт, башка мүмкүнчүлүктөр бул императивди тандаттырбай да коюшу ыктымал.

Кыргыздын лингвоменталитети башка варианттарды сунуштай алат:

- А. 1. *Эңкейгенге эңкейгин*
 2. *Эңкейгенге эңкейиңиз/эңкейгиле/эңкейели...*
 3. *Ийилгенге ийил/ийилгин/ийилиңиз...*
 4. *Сыйлаганды сыйлаңыз/сыйлагын, сыйлаң/сыйлаңыз...*
 Б. 1. *Какайганга какайгын/какайгын.*
 2. *Какайганга какайыңыз.*
 3. *Какайганга какайгыла...*
 В. 1. *Эңкейгенге эңкей, какайганга какай.*
 2. *Эңкейгенге эңкейгин, какайганга какайгын.*
 3. *Эңкейгенге эңкейиң, какайганга какайың* (говорлордо).
 4. *Ийилгенге ийил, какайганга какай...*
 Г. 1. *Эңкейгенге эңкейгин, чалкайганга чалкайгын.*
 2. *Ийилгенге ийилгин, чалкайганга чалкайгын...*
 Д. 1. *Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгиче/тийгенче.*
 2. *Какайганга какайгын, башың көккө тийгиче/тийгенче.*
 Е. 1. *Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгиче, атаңдан калган кул эмес, какайганга какайгын, башың көккө тийгиче, пайгамбардын уулу эмес ж.б.*

Бул варианттар тилде учураган бардык трансформалардын чекеси эле. Варианттар көлөмү боюнча, сөздүк курамы боюнча, сүйлөмдүк түзүлүштөрү боюнча түрдүүчө. Бирок баарына мүнөздүү пропозиция бар. Аны «мамилеге жараша мамиле кылуу керек» деп белгилөөгө болот. Бул пропозиция өз ара карама-каршы «Урматтаганды урматта» жана «Урматтабаганды урматтаба» деген эки кичи пропозицияны бириктирип турат. Бул антитезалар жалпы пропозициянын чегинде бирин-бири танбай, толуктап колдонулат. Буга орустун *Какое привет - такое ответ* деген макалы да шайкеш келет. Сүйлөөчүнүн ой тутумунда бул пропозициянын көп кырдуу парадигмасы бар деп айтууга болот. Бирок мындай толук парадигма этностун эстутумунда гана боло алат. Улуттун өкүлдөрү өз табитине, мүнөзүнө, билимине, жагдайга ж.б. факторлорго жараша бирөөнү гана тандап айтат. Убакыт кенен болсо, сүйлөөчү өзүнүн поэтикалык билимин көрсөткүсү келсе, ал эң көлөмдүү вариантты тандайт. Көп учурда ал эсине келген гана формуланы атайт.

Биз бул жерде тилдик парадигмалардын өз пропозициясына карата татаал катышта болорлугун белгилеп өтүшүбүз керек. Бул катышты «жалпы – жекече», «абстракттуу – конкреттүү», «туруктуу – өзгөрүлмөлүү», «статикалуу – динамикалуу», «жагдайсыз – жагдайлуу», «максатсыз – максаттуу», «менталдык – тилдик (кептик)», «адресатсыз – адресаттуу», «адресантсыз – адресантуу» ж.б. көрсөткүчтөр аркылуу белгилей алабыз. Чынында эле, пропозиция инварианттык-менталдык сапатта болуп, ага жалпылык, абстракттуулук, туруктуулук, статикалуулук, жагдайсыздык, максатсыздык ж.б. касиеттер мүнөздүү. Ал эми варианттарга, тескерисинче, жекелик, конкреттүүлүк, өзгөрүлмөлүүлүк, динамикалуулук, жагдайлуулук, максаттуулук, адресанттуулук, адресаттуулук ж.б. белгилер тиешелүү экендигин айтууга болот.

Мында биз менталдык-психологиялык, синтаксистик параллелдүүлүк жөнүндө сөз кылып, булардын туташ биримдикте экендигин белгилей алабыз: О+П (объект + субъект) формуладагы синонимдүү предикаттар (*эңкейгенге эңкейгин = сыйлаганды сыйлагын = ийилгенге ийилгин; кекейгенге кекейгин = какайганга какайгын = чалкайганга чалкайгын = дердейгенге дердейгин ...*), ошого эле типтеш антонимдик предикаттар (*эңкейгенге эңкейгин – какайганга какайгын, сыйлаганды сыйлагын – сыйлабасты сыйлаба, иштегенге иштегин – керсейгенге керсейгин ...*) формалдык жактан жупташат. Караңыз:

а) *эң-кей-ген-ге эң-кей-гин* }
ка-кай-ган-га ка-кай-гын } антонимдерден турат

б) *кер-сей-ген-ге кер-сей-гин* }
кор-сой-гон-го кор-сой-гун } синонимдерден турат

Бул параллелдүүлүктөрдөгү формалдык окшоштукту муунга муун, мүчөгө мүчө, сөзгө сөз, сүйлөмгө сүйлөм дал келип жаратты. Семантикалык окшоштук антонимдик да, синонимдик да катыштагы сүйлөмдөрдү бириктирет, интеграциялайт. Булардагы “мамилеге жараша мамиле кылуу керек” инварианттык мазмун баарын синтездей алат.

Психологиялык шайкештик да инварианттын ичинде берилген: эки субъекттин бири-бирине бирдей мамиледе болушу, бири дымактуу болсо, экинчиси да дымактуу болушу, бири сылык болсо, экинчиси да сылык болушу талап кылынып жатат. Макалда менталдык-психикалык, моралдык-нравалык барабарлаштыруу, теңдештирүү идеясы берилген.

Каралып жаткан бардык варианттар фреймдик-сценарийдик жалпылыкка ээ. Булардын фреймдик түзүлүшүн адресант (сүйлөөчү), адресат (угуучу), катышпаган тарап (үчүнчү жак), окуя прецедент жаратып, ал эми сценарийин 1) жүйөө, мотив; 2) адресанттын сөзү; 3) текст (макал); 4) угуучу; 5) угуучунун реакциясы (жообу); 6) натыйжа (угуучу үчүн сабак, кеңеш) түзүп турат. Ар бир сөздө элес бар. Анын үстүнө макалдын бардык трансформаларында имитативдер, образдуу сөздөр колдонулат. Булар өз ара алакага барган тараптардын боюн, денесин алып жүрүү ыкмаларын, сүйлөө манераларын көрсөтмөлүү сүрөттөп турат. Имитация сүрөттөп сыпаттоо түрүндө берилген. Ал эми сценарийдеги «текст (макал)» пункту өзүнчө түзүмгө ээ, анда эки катышуучу (актант), эки жүрүм-турум аталат, фреймдеги «окуя» пункту да кош актанттарды, эки түрдүү жорук-жосунду камтыйт. Булар концепттердин кичи «кучучалары», кичи түзүүчүлөрү.

Ошентип, биз пропозицияны улуттун эстутумунда туруктуу орун алган менталдык бирдик катары түшүнүп, жандуу кепте түрдүү сүйлөмдөр, фразалар, айтымдар аркылуу туюнтула аларлыгын белгилеп кетишибиз керек. Пропозиция жалпылоочу кызмат аткарат. Анын маани-маңызы салыштырмалуу туруктуу, дискурста вариантташып, трансформацияланып, өзгөрүлүп пикир алмашууга катышат.

Адабияттар:

1. Айылчиева Д.Т. Лингвопаремиология – новая отрасль языкознания // Вестник Омск.гос.университета. - 2017. - Вып. 5. - 24-27-бб.
2. Амралиев С.М. Кинологические концепты в ментальной семантике языка: автореф.дис. ... канд.филол. наук. - Бишкек, 2014. - 20 с.
3. Дарбанов М.Е. “Адам” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну. - Б., 2017. - 296-б.
4. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языке. - Бишкек, 2012. - 404-б.
5. Зулпукаров К.З., Атакулова М.А., Калмурзаева А.А., Айылчиева Д.Т., Джусупова А.А. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка. - Бишкек: Бийиктик, 2016. - 728 с.

Рецензент: д.филол.н., профессор Зулпукаров К.З.